

ΤΟ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟ ΣΤΟΙΧΕΙΟ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ

Φίλιππος Νικολόπουλος

πρ. Επίκ. Καθηγητής Κοινωνιολογίας Παν/μίου Κρήτης-Νομικού

πρ. Αν. Καθηγητής Κοινωνιολογίας Παν/μίου Ινδιανάπολης (Παν/λης Αθηνών)

Περίληψη: Σύμφωνα με τη διαλεκτική φιλοσοφία του Ηράκλειτου όλος ο κόσμος, συμπεριλαμβανομένης φυσικά και της ανθρώπινης πραγματικότητας, βρίσκεται σε διαρκή κίνηση και αλλαγή. Ωστόσο αυτή η κίνηση και αλλαγή δεν αίρει τελικά την ενότητα του κόσμου. Η διαλεκτική του συνίσταται στη σύγκρουση, αλλά και στην συνύπαρξη και ενότητα των αντιθέτων. Η ενότητα και η αρμονία του κόσμου εξαρτάται απ' την ισόρροπη αντίδραση των αντιθέτων, καθώς μεταξύ τους διαπλέκονται, μ' άλλα λόγια στηρίζεται σ' ένα σύστημα αντίρροπων κινήσεων και δυνάμεων.

Γι' αυτό και η Ηρακλείτεια διαλεκτική έχει κάποιες διαφορές από τη Χεγκελιανή-Μαρξιστική, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος ακολουθώντας το τριαδικό σχήμα «θέση-αντίθεση-σύνθεση» βρίσκεται διαρκώς σε μία πορεία ανοδικής κατεύθυνσης. Η σύνθεση ξεπερνά τη «θέση-αντίθεση», ως ανώτερη υπαρξιακή κατάσταση. Αντίθετα, σύμφωνα τον Ηράκλειτο, η σύγκρουση των αντιθέτων αποτελεί μία διαρκή κατάσταση, που δεν οδηγεί κάθε φορά σε ένα νέο ανώτερο στάδιο εξελικτικής διαδικασίας. Τα αντίθετα απλώς συνυπάρχουν και ισορροπούν μέσα στις αντιθετικές τους τάσεις.

Η ενοποιός αρχή και ουσία του κόσμου αποτελείται από το «αείζωο πυρ», που μάλλον δεν θα πρέπει να ταυτίζεται μόνον με την υλική φωτιά, όπως εμπειρικά την προσεγγίζουμε. Άλλες εκφάνσεις της μπορεί να μην έχουν υλική υπόσταση και να μην είναι ορατές (Λόγος, «ξυνόν», «κοινόν»), όπως τα κοινά υλικά αντικείμενα, που τα αντιλαμβανόμαστε με τις αισθήσεις μας.

Λέξεις κλειδιά: διαλεκτική, κίνηση, αλλαγή, ενότητα του κόσμου, αντίθετα, κατάσταση αντίρροπων δυνάμεων, θέση-αντίθεση-σύνθεση, «αείζωον πυρ», Λόγος.

THE DIALECTICAL ELEMENT IN HERAKLEITOS' PHILOSOPHY

Abstract: According to Herakleitos dialectical philosophy all the universe, included the human world, is in a constant move and change. Nevertheless, this move and change does not destroy the unity of the world. This consists in the conflict of the contracts but also in their co-existence and unity. The unity and the harmony of the world is depending on the balanced reaction of the contrasts, as they are interconnected, in other words is based on a system of counter balanced moves and forces.

That’s why the Herakleitos’ dialectics has some differences from the Hegelian-Marxist one, according to which all the world is constantly in an ascending line of march, following the triad scheme “thesis-antithesis-synthesis”. According to Hegelian dialectics the “synthesis” overrides “thesis and antithesis” as superior existential condition. On the contrary Herakleitos believes that the conflict of the contrasts constitutes a continuous condition that does not lead every time to a new “superior” stage of an evolutionary process. The contrasts simply co-exist and are balanced in their antithetical tendencies.

The unifying principle and essence of the world is consisted of the “everlive fire” («αείζων πυρ»), which rather should not be identified only with the material fire, as we empirically know it. Other versions of its may not have material substance and not be visible [Reason (Λόγος), “ksynon” («ξυνόν»), “koinon” («κοινόν»)], as the common material objects (we perceive with our senses) are.

Keywords: dialectics, move, change, unity of the world, contrasts, condition of counter balanced forces, “everlive fire” («αείζων πυρ»), thesis -antithesis-synthesis, Reason.

Είναι γνωστό ότι στους νεότερους χρόνους ο Ηράκλειτος θεωρείται ο «πνευματικός πατέρας» της διαλεκτικής.¹ Αυτό το υπογραμμίζουν ιδιαίτερα μαρξιστικοί κύκλοι,² που θεωρούν ότι στην Ηρακλείτεια διαλεκτική βρίσκουν σοβαρά φιλοσοφικά επιχειρήματα για τη θέση τους περί ταξικής πάλης και περί του ότι το κοινωνικά νέο (ο νέος κάθε φορά τύπος κοινωνίας) είναι τελικά αποτέλεσμα αυτής της πάλης.

Ευρύτερα οι παραπάνω κύκλοι πιστεύουν ότι η φιλοσοφική διαλεκτική του Ηράκλειτου καλύπτει ένα μεγάλο μέρος του βαθύτερου φιλοσοφικού υποβάθρου του μαρξισμού και ιδιαίτερα της βασικής του θέσης ότι τα κοινωνικά πράγματα αλλάζουν διαρκώς κατά τρόπο διαλεκτικό κι ορισμένες φορές επαναστατικό. Τόσο ο διαλεκτικός όσο και ο ιστορικός υλισμός όπως και η χεγκελιανή διαλεκτική,³ τη θεωρούν πρόδρομό τους και την αποδέχονται ως τη μόνη φιλοσοφική σκέψη στην αρχαιότητα που αμφισβήτησε τη λογική αρχή της αντίφασης⁴ (βέβαια αν ακριβώς αμφισβητήθηκε η αρχή της αντίφασης με την αυστηρή

¹ Βλ. Paul Foulquié, *Η Διαλεκτική*, Αθήναι, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1964, σσ. 30-31, 38-39· Μ.Ρόζενταλ-Π.Γιούντιν, *Πλήρες Μικρό Φιλοσοφικό Λεξικό*, Αθήναι, εκδ. Κ. Αναγνωστίδη, 1963, σσ. 165, όπου το λήμμα «Ηράκλειτος ο Εφέσιος»· Κ.Δ. Γεωργούλης, «Η Πνευματική Παρουσία του Ηράκλειτου» σε *Ηράκλειτος*, Αθήνα, εκδ. Χατζόπουλος-Κάκτος, σσ. 369-370.

² Βλ. Β. Ι. Λένιν, «Φιλοσοφικά Τετράδια», σε Β. Ι. Λένιν *Έργα*, τ. 38, Μόσχα, 1958 σελ. 343· Θανάσης Παπαδόπουλος, «Η Φιλοσοφία του Ηρακλείτου, Το Αληθινό της νόημα», σε *Ηράκλειτος*, όπ. παραπ., σελ. 240, 269-276, 307-312, 326-333, 358-364.

³ Βλ. Paul Foulquié, *Η Διαλεκτική*, όπ. παραπ., σσ. 43-49.

⁴ Paul Foulquié, όπ. παραπ., σσ. 10, 38-39, βλ. G.S. Kirk, «Ηράκλειτος ο Εφέσιος», σελ. 194 G.S. Kirk κ.ά., *Οι Προσωκρατικοί Φιλόσοφοι*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1990, σελ. 194, όπου αμφισβητείται αν πράγματι ο Εφέσιος φιλόσοφος δεν αποδεχόταν την αρχή της αντίφασης, όπως τον κατηγορούσε ο Αριστοτέλης, και διατυπώνεται η άποψη ότι μάλλον επρόκειτο περί παρανόησης.

αριστοτελική λογική έννοια του όρου ή απλώς αναδείχθηκαν και μελετήθηκαν εναντιότητες στην ενότητά τους, αυτό είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση).

Θα ήταν όμως μονομερής προσέγγιση της διαχρονικής πνευματικής παρουσίας του Ηράκλειτου και των επιρροών του, αν μέναμε αποκλειστικά προσκολλημένοι στη μαρξιστική άποψη περί αυτού. Και πολλοί άλλοι φιλοσοφικοί κύκλοι⁵ και φιλόσοφοι κατά καιρούς επηρεάστηκαν και εκτίμησαν βαθύτατα τη φιλοσοφία του, κύκλοι που πνευματικά δεν συγγενεύαν ή ακόμη κι αντιτίθεντο στις μαρξιστικές κι ευρύτερα υλιστικές θέσεις (Χριστιανοί συγγραφείς των πρώτων χριστιανικών αιώνων, Νεοπλατωνικοί, Στωϊκοί, μυστικιστές θεολόγοι του Μεσαίωνα, οι πανθεϊστικές αντιλήψεις του Σπινόζα, Ευρωπαϊκοί φιλόσοφοι του 19^{ου} αιώνα, Χέγκελ, σοσιαλιστικοί κύκλοι μη μαρξιστικοί π.χ. Λασσάλ, Προυντόν, υπαρξιστές, ιδιαίτερα ο «κεραυνός» στο δυτικό φιλοσοφικό στερέωμα Φρειδερίκος Νίτσε κ.ά.). Αυτό το διαχρονικό άπλωμα της πνευματικής του επιρροής αποδεικνύει περίτρανα τη σημαντικότητα της φιλοσοφίας του, αλλά και την πολυσημία βασικών της σημείων, που επέτρεψε διαφορετικές ερμηνείες.

Η βαθύτητα του φιλοσοφικού του στοχασμού επιβάλλει προσεκτική και βασανιστική ερμηνεία των διασωθέντων αποσπασμάτων του έργου του «Περί Φύσεως». Ήδη από τα αρχαία χρόνια το παραπάνω σύγγραμμά του θεωρείτο δυσνόητο. Είναι χαρακτηριστικός ο τρόπος που απάντησε ο Σωκράτης όταν ο Ευριπίδης του το έδωσε να το διαβάσει και να εκφέρει τη γνώμη του: «Αυτά που κατάλαβα είναι υπέροχα· νομίζω ότι είναι το ίδιο και αυτά που δεν κατάλαβα· ωστόσο χρειάζεται κάποιο Δήλιο κολυμβητή».⁶

Βέβαια μεταξύ χεγκελιανής-μαρξιστικής διαλεκτικής και Ηρακλείτειας φιλοσοφίας υπάρχουν πολλά και σημαντικά σημεία σύγκλισης, κυρίως με την έννοια ότι υπάρχει κοινή αποδοχή ότι η ύπαρξη αποτελεί ένα διαρκές γίνεσθαι με ποικίλες αντιθέσεις και ποτέ μια στατική κατάσταση («τα πάντα ρει», Πλάτων, «Κρατύλος», 402α: «πάντα χωρεῖ καὶ οὐδέν μένει», Απ. 49α, «ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομεν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἶμεν τε καὶ οὐκ εἶμεν»). Ωστόσο μία ενδελεχής και σε βάθος μελέτη των Ηρακλείτειων αποσπασμάτων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μεταξύ των δύο υπάρχουν και διαφορές, που είναι σκόπιμο να επισημαίνονται και ν' αναλύονται με ακρίβεια, ώστε να μην πέφτουμε σε απλουστευτικά ερμηνευτικά σχήματα.

Ακόμη περισσότερο τολμούμε να πούμε ότι κάνοντας σύγκριση, αλλά και αντιπαράθεση των δύο τρόπων φιλοσοφικής σκέψης διαπιστώνει κανείς μάλλον κάτι πιο μονοδιάστατο στη μαρξιστική διαλεκτική, ενώ κάτι πιο πολυδιάστατο στη συνολική Ηρακλείτεια φιλοσοφική θεώρηση. Η τελευταία είναι πολύ πιο πλατειά, συνθετική και ολιστική (Απ.10 συνάψεις ὅλα καὶ οὐχ ὅλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶιδον, διᾶιδον, καὶ ἐκ πάντων ἔν καὶ ἐξ ἑνός πάντα)).

Ο Κ. Μαρξ τη διαλεκτική την ενσωμάτωσε στη συνολική επαναστατική του θεωρία με σκοπό την ριζική αλλαγή της κοινωνίας. Κατά κάποιο τρόπο «δυναμοποίησε» ένα είδος

⁵ Βλ. Κ.Δ. Γεωργούλης, ὄπ. παραπ., σσ. 370-399.

⁶ Βλ. Sri Aurobindo, «Ηράκλειτος», σε *Ηράκλειτος*, ὄπ. παραπ., σελ. 406.

μηχανοκρατικού και «στατικού» υλισμού, ιδιαίτερα εκείνου που αναφέρεται στα κοινωνικά πράγματα (κυρίως με την έννοια της οικονομικής βάσης, που συνδέεται πάντα με κάποιο είδος παραγωγικών δυνάμεων). Η δυναμική της (με βάση το Χεγκελιανό τριαδικό σχήμα: *θέση, άρνηση, άρνηση της άρνησης ή σύνθεση*) οδηγούσε στην πάλη κοινωνικών δυνάμεων και μέσω αυτής, σε ολοένα και πιο υψηλές μορφές κοινωνικής οργάνωσης. Το υλικό κοινωνικό είναι ενεργοποιείται προς ορισμένες κατευθύνσεις σχεδόν νομοτελειακά, ενώ τα δρώντα πρόσωπα και οι συλλογικότητες μπορούσαν να επιταχύνουν ή να επιβραδύνουν αυτή την κίνηση προς αυτές τις κατευθύνσεις. Το καίριο μέλημα του συγγραφέα του «Κεφαλαίου» ήταν η *συνειδητή συμβολή στην κοινωνική αλλαγή* με βάση τα δικά του κριτήρια, αλλαγή που έτσι κι αλλιώς, ιστορικά και δομικά προδιαγραφόταν με *ανιούσα κατεύθυνση*.

Ο Μαρξ και ο Χέγκελ συλλάμβαναν τον κόσμο (ο πρώτος με υλιστικό, ο δεύτερος με ιδεαλιστικό τρόπο) σε μια δυναμική ανέλιξη *ανιούσας ανυσματικής κατεύθυνσης*, πράγμα που στον Ηράκλειτο απουσιάζει. Ο τελευταίος τον συλλαμβάνει σε συνεχή ροή μεν και μέσα σε ανταγωνιστικές δυνάμεις, αλλά χωρίς να ακολουθεί οντολογικά μια διαρκή ανοδική πορεία, ως εάν ακολουθούσε κάποια υπαρξιακή κλίμακα. Η διαλεκτική του συνίσταται στην *βαθύτερη ενότητα και στην συμπληρωματικότητα των αντιθέτων*, τα οποία απλώς συνυπάρχουν, χωρίς να φθάνουν σε μια *τρίτη κατάσταση σύνθεσης*. Ο κόσμος υπήρχε, υπάρχει και θα υπάρχει μέσα σε μια συνεχή κίνηση και ανταγωνιστικότητα, χωρίς να έχει δημιουργηθεί από κάποια θεϊκή οντότητα, αλλά και χωρίς να αναιρείται σε κάποια φάση της εξέλιξης του αυτή η συνύπαρξη των αντιθέτων (Απ. 30: «κόσμον τόνδε, τῶν αὐτῶν ἀπάντων, οὔτε τίς Θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ’ ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται»). Επιπλέον δέχεται ότι η ουσία του κόσμου συνίσταται σε *«ἀείζων πῦρ ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεγγόμενον μέτρα»* (βλ. και πάλι Απ. 30), πράγμα που σημαίνει ότι συλλαμβάνει ένα είδος *περιοδικής εκπύρωσής του*.⁷ Ακόμη θεωρούσε ότι αυτό το «πῦρ» αποτελεί εν μέρει και την ουσία της ψυχής, η οποία μετά θάνατον, υπό προϋποθέσεις, μπορεί να ενωθεί με το «παγκόσμιο πῦρ».

Το «ἀείζων πῦρ» δεν είναι βέβαιο ότι αποτελεί μόνον τη φωτιά που όλοι γνωρίζουμε εμπειρικά. Μάλλον έχει περισσότερες σημασίες και θα μπορούσε να ταυτιστεί με τον Λόγο⁸ (ως ενοποιούσα αρχή όλου του κόσμου ή ως μέτρο διάταξης της παγκόσμιας ισορροπίας) ή και με τον αιθέρα⁹ (που σύμφωνα με τη λαϊκή πίστη των αρχαίων Ελλήνων εμπεριέχει κάτι θεϊκό) ή και με ό,τι στην σύγχρονη φυσική συλλαμβάνεται ως *ενέργεια*. Ακόμη θα μπορούσε να θεωρηθεί και ως αλληγορική έκφραση του ίδιου του θείου.

Ενδεχομένως για τον Εφέσιο φιλόσοφο το «ὄντως ὄν» παρουσίαζε πολλές εκδοχές και οι ονομασίες με τις οποίες το προσδιόριζε (Θεός, Λόγος, ξυνός αείζων πυρ) αποτελούσαν προσπάθειές του να το εκφράσει, έστω μερικά, με τρόπο καταληπτό από τους ανθρώπους.

⁷ Βλ. G. S. Kirk, *όπ. παραπ.*, σσ. 205-206· Κ.Δ. Γεωργούλης, *όπ. παραπ.*, σελ. 375· Τσέλλερ-Νεστλέ, *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας*, (μετάφρ. από την 13^η έκδοση Χ. Θεοδωρίδη), Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 1997, σσ. 58-59.

⁸ Βλ. G. S. Kirk, *όπ. παραπ.*, σσ. 195-196, 205-207, 209.

⁹ Βλ. Αυτόθι, σελ. 206.

Είναι χαρακτηριστικό το υπ' αριθμ. 32 Απ.: «έν τό σοφόν μούνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καί ἐθέλει Ζηνός ὄνομα». ¹⁰ («Το ένα, το Σοφό και δεν θέλει και θέλει να ονομάζεται μόνο Ζευς»). ¹¹

Βέβαια θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι οι παραπάνω θέσεις του βρίσκονται πλησιέστερα σε ό,τι αποκαλείται διαλεκτική υλιστική κοσμοθεωρία, αλλά δεν μπορούν να οδηγήσουν σε ταύτιση με τη φιλοσοφική θεώρηση του Κ.Μαρξ και Φρ. Ένγκελς αναφορικά με το υλικό είναι και γίνεσθαι. Οι παραπάνω Ηρακλείτειες οντολογικές συλλήψεις (περί «αείζωου πυρός», περί ουσίας της ψυχής ως «πυρός», περί Λόγου) από δικής τους πλευράς θα μπορούσαν να εκτιμηθούν ως μεταφυσικές.

Είναι γνωστό ότι ο Πλάτων στον «Σοφιστή» προσπάθησε να συνδυάσει την Ηρακλείτεια σύλληψη περί αενάου γίνεσθαι και διαρκούς μεταβολής του κόσμου με την Ελεατική θέση περί πλήρους ακινησίας του όντος που συλλαμβάνεται στον κόσμο του νοητού. ¹² Αυτή η σοβαρή προσπάθεια είναι ενδεικτική ότι ο μεγάλος φιλόσοφος της Αθήνας θεωρούσε ότι η Ηρακλείτεια φιλοσοφία δεν είναι καθαρά υλιστική, αλλά αντίθετα είναι δεκτική και άλλων ερμηνευτικών προσεγγίσεων, ιδιαίτερα στο πλαίσιο πιο σύνθετων φιλοσοφικών συλλήψεων που γεφυρώνουν το χάσμα ανάμεσα στην υλιστική και στην ιδεαλιστική κοσμοθεωρία. Βέβαια οι υποστηρικτές της πρώτης, ιδιαίτερα μαρξιστικής προέλευσης, απορρίπτουν την άποψη ότι η πλατωνική προσπάθεια είχε θετικό αποτέλεσμα, αλλ' αντίθετα πιστεύουν ότι επρόκειτο για μια άλλη ιδεαλιστική παραλλαγή με πιο έντονο διαλεκτικό χαρακτήρα. ¹³

Ωστόσο η παραπάνω απόρριψη μπορεί εν μέρει να εξηγηθεί από το ότι γενικά οι υποστηρικτές της υλιστικής κοσμοθεωρίας τείνουν να απορρίπτουν οποιαδήποτε φιλοσοφική σύλληψη που ξεφεύγει απ' τα όρια του καθαρά υλιστικού. Αδυνατούν, με άλλα λόγια, να δεχθούν ότι υπάρχουν σοβαρές και επιτυχείς φιλοσοφικές συλλήψεις που προσεγγίζουν το Όντως Ον πέρα των κλασσικών ορίων και διαχωρισμών υλισμού και ιδεαλισμού. Τείνουν να θεωρούν ο,τιδήποτε ξεφεύγει από τα όρια του καθαρά υλιστικού ως παραλλαγή, καλυμμένη ή όχι, της ιδεαλιστικής κοσμοθεωρίας. Αποδέχονται με άλλα λόγια ή ακριβέστερα προτιμούν να παραμένουν εγκλωβισμένοι σ' αυτήν την διττότητα του παραπάνω διαχωρισμού, πιστεύοντας ότι διαφορετικά προδίδουν τον κόσμο των αισθήσεων και του υλικού είναι. ¹⁴

Όπως είπαμε και παραπάνω, η χεγκελιανή-μαρξιστική διαλεκτική στηρίζεται στη γνωστή διαλεκτική τριάδα: *Θέση-Αντίθεση-Σύνθεση ή Άρνηση της Άρνησης* (που αποτελούσε αρχικά, από σκοπιά ιστορίας της φιλοσοφίας μάλλον σύλληψη νεοπλατωνική: ¹⁵ «Μένον»,

¹⁰ Βλ. *Ηράκλειτος*, όπ. παραπ., σελ. 70.

¹¹ Βλ. G.S. Kirk, όπ. παραπ., σελ. 209.

¹² Βλ. Πλάτων, *Σοφιστής* (μετ. Κ. Ζαμπά), Αθήναι, εκδ. Γ. Φέξη, σσ. 69-103· Θανάσης Παπαδόπουλος, όπ. παραπ., σελ. 238· Κυριάκου Ζαμπά, «Πρόλογος» σε Πλάτων, *Πολιτικός*, Αθήναι, εκδ. Γεωργίου Φέξη, σσ. 3-6, όπου αναφορά στο περιεχόμενο του «Σοφιστή», που θεωρείται με τον «Πολιτικό» ένα είδος Οργάνου του Πλάτωνος (κατ' αντιστοιχία με το Όργανον του Αριστοτέλη).

¹³ Βλ. Θανάσης Παπαδόπουλος, όπ. παραπ., σελ. 238.

¹⁴ Αυτόθι σσ. 275-277, 304, 326-330.

¹⁵ Βλ. Κωνσταντίνος Νιάρχος, *Η Ελληνική Φιλοσοφία κατά την Βυζαντινή της Περίοδο*, Γ' έκδοσις, Αθήναι, 2007, σσ. 245-258· Paul Foulquié, *Η Διαλεκτική*, όπ. παραπ., σσ. 39-41.

«Προοδεύον», «Επιστρέφον»), διαλεκτική τριάδα που προσδιορίζει μια *οντολογική δυναμική ανιούσας κατεύθυνσης*, ενώ οι νεοπλατωνικοί ξεκινώντας από το *άρρητο ἔν* συλλαμβάνουν την διαμόρφωση των τριάδων σε κατιούσα κατεύθυνση, δηλ. από ανώτερες σε κατώτερες οντότητες.¹⁶

Και ο μεν Χέγκελ την ανοδική κατεύθυνση τη συνέλαβε μέσα από την διαρκή, αυτοσυνειδησία του πνεύματος,¹⁷ (υποκειμενικό, αντικειμενικό, απόλυτο πνεύμα), μετά την έκπτωση από την απόλυτη ιδέα που οδήγησε στην κατάσταση της φύσης, ο δε Μαρξ τη συνέλαβε μέσα από τη συνεχή αντίθεση και σύγκρουση ανταγωνιζομένων υλικών δυνάμεων,¹⁸ είτε στον φυσικό είτε στον κοινωνικό κόσμο, πάλι που δίνει κάθε φορά μια ανώτερη μορφή οργάνωσης υλικών οντοτήτων ή κοινωνικών διαρθρώσεων. Επιπλέον τόσο στη σκέψη του ενός όσο και στη σκέψη του άλλου ενυπάρχει κάτι το «σωτηριολογικό», μια *εσχατολογική αισιόδοξη ενατένιση* της πορείας της ανθρωπότητας, που σχεδόν ντετερμινιστικά θα οδηγηθεί σε ανώτερα επίπεδα πνευματικότητας και κοινωνικής διάρθρωσης (η φιλοσοφία ως κορύφωση του απολύτου πνεύματος κατά Χέγκελ, η κομμουνιστική κοινωνία, μετά την περίοδο της ταξικής κοινωνίας, κατά Μαρξ).

Ωστόσο το παραπάνω τριαδικό διαλεκτικό σχήμα, ως εκείνο που χαρακτηρίζει τη διαλεκτική των νεότερων χρόνων, από πλευράς της *σύγχρονης επιστημονικής διαλεκτικής*¹⁹ δεν θεωρείται μοναδικά αλάθητο, πεμπουσία του διαλεκτικού πνεύματος. Αντίθετα του αποδίδεται κάτι δογματικό,²⁰ ενώ υποστηρίζεται ότι τα δεδομένα της σύγχρονης επιστήμης δεν το επαληθεύουν πάντα. Η σύγχρονη επιστημονική διαλεκτική με βάση τις αρχές της *δυναμικότητας και συμπληρωματικότητας*²¹ ξεφεύγει από την επιμονή στην τελική σύνθεση, ως ανώτερο στάδιο συγκριτικά με τα προηγούμενα στάδια του τριαδικού διαλεκτικού γίγνεσθαι και προχωρεί σε άλλες θεωρήσεις, που στηρίζονται σε δεδομένα της σύγχρονης επιστήμης, αλλά και σε κατευθύνσεις που προέρχονται από τη βαθιά κατανόηση της ιστορίας των επιστημών.

Στην Ηρακλείτειο φιλοσοφία, λοιπόν, σε αντίθεση με τους προαναφερθέντες Χέγκελ και Μαρξ, η δυναμική της συνεχούς ροής του κόσμου και ο πόλεμος των αντιθέτων (Απ. 53: «καί πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστὶ, πάντων δὲ βασιλεύς, καί τούς μὲν θεούς ἔδειξε τούς δὲ ἄνθρώπους, τούς μὲν δούλους ἐποίησε τούς δὲ ἐλευθέρους»,²² Απ. 80: «εἰδέναι δὲ χρὴ τοῦ

¹⁶ Βλ. Πρόκλος, *Στοιχείωσις Θεολογική*, Πολύτυπος, 1982, σσ. 59, 65, 71, 79, 81, 85-93, 157, 183-187.

¹⁷ Βλ. Γ. Χέγκελ, *Φιλοσοφία του Πνεύματος*, Αθήναι, εκδ. Αναγνωστίδη, σσ. 5-10, όπου «Εισαγωγικό Σημείωμα» και σσ. 11-15, σημ. 1 στο πρώτο κεφάλαιο της «Φαινομενολογίας του Πνεύματος».

¹⁸ Paul Foulquié, *όπ. παραπ.*, σσ. 53-57.

¹⁹ Αυτόθι σσ. 66-90.

²⁰ Αυτόθι σσ. 66-67.

²¹ Αυτόθι σσ. 84-90. Με την έννοια της «δυναμικότητας» είναι συνδεδεμένο το όνομα του M. Gonthier, που θεωρείτο την πρώτη μεταπολεμική περίοδο ως επικεφαλής της νέας επιστημονικής διαλεκτικής (από το 1947 και μετά εκδίδεται και η τριμηνιαία επιθεώρηση *Dialectica*). Με την έννοια της συμπληρωματικότητας είναι συνδεδεμένο το όνομα του μεγάλου φυσικού Niels Bohr.

²² Βλ. G. S. Kirk, *όπ. παραπ.*, σσ. 201-202.

πολέμου έοντα ξυνόν, καί δίκην έριν, καί γινόμενα πάντα κατ' έριν καί χρεών»²³) δεν κατευθύνεται νομοτελειακά σ' ένα ανώτερο υπαρξιακό επίπεδο (αντιθέσεις και αντιφάσεις που μέσα απ' την πάλη τους γεννούν κάτι νέο κι ανώτερο), αλλά συντελείται σ' ένα πλαίσιο κυκλικής, περιοδικής συμπαντικής κίνησης που δεν έχει αφετηρία ακριβώς ένα κατώτερο στάδιο ύπαρξης για να φθάσει οπωσδήποτε και αναγκαστικά σε ένα ανώτερο, χωρίς οπισθοδρόμηση ή επανακύκλωση (Απ. 103: «ξυνόν γάρ άρχή καί πέρας επί κύκλου περιφερείας»). Ακόμη και όταν μιλά για μεταστοιχειώσεις, για «τροπές» (Απ. 76: «τό πύρ» σε «άέρα», ο «άήρ» σε «ϋδωρ», το «ϋδωρ» σε «γή» και «έμπαλιν») εννοεί διαδικασία διπλής κατεύθυνσης, δηλ. από την κατεύθυνση του «πυρός» προς «γή», αλλά και από «γή» προς «πύρ».

Για να αντιληφθούμε καλά την παραπάνω θέση πρέπει να κατανοήσουμε σωστά όλο το πνεύμα του Ηρακλείτειου διαλεκτικού φιλοσοφικού κοιτάγματος, σε όλο του το πλάτος, πλάτος που αγκαλιάζει όλα τα αντίθετα, άσχετα αν κάποια θεωρούνται «καλά ή κακά», με βάση ανθρώπινα συμβατικά κριτήρια (Απ. 67: «Ο θεός ήμέρη εϋφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος ειρήνη, κόρος λιμός», Απ. 58: «καί άγαθόν καί κακόν έν έστιν», Απ. 88: «ταυτό τ' ένι ζών καί τεθνηκός», Απ. 111: «νοϋσος ύγείην έποίησεν ήδύ καί άγαθόν, λιμός κόρον, κάματος άνάπαυσιν»). Ο Ηράκλειτος ξεπερνά τα ανθρώπινα συμβατικά κριτήρια και προσεγγίζει το «ξυνόν» ή τον Λόγο πέρα από τις συμβατικές ηθικές κατηγοριοποιήσεις και γενικότερα πέρα από την ανθρώπινη οπτική ιδιαίτερα των «πολλών». Γι' αυτό και πολλές φορές ξενίζει για τις παραδοχές του. Επίσης για τον ίδιο λόγο αποφεύγει ή ακριβέστερα του είναι ξένες εσχατολογικές «σωτηριολογικές» συλλήψεις της ανθρώπινης πορείας, στις οποίες φυσικά συνυπάρχουν κάποια σαφή αξιολογικά στοιχεία, που γίνονται δεκτά – με κάποια κριτήρια που ανειλικρινώς ορισμένες φορές δεν ομολογούνται ρητά – ως θετικά (οι περιπτώσεις Χέγκελ και Μαρξ – με επιδράσεις στο βάθος από χριστιανικό αξιολογικό προσανατολισμό – ανήκουν σε αυτή την κατηγορία).

Πολύ σωστά ο Χαϊντέγγερ πιστεύει ότι η Ηρακλείτεια φιλοσοφία επιμένει να βρίσκεται κοντά στις πρώτες πηγές του όντος και να επανασυνδέσει την ανθρώπινη υπόσταση με το *Είναι*²⁴ και έτσι να συμβάλει στην εύρεση της «αυθεντικής ανθρώπινης ύπαρξης», που έχει ξεφύγει από την παγίδα της «λήθης» και του «λανθάνειν» (Απ. 1: «τοϋ δέ λόγου τοϋδ' έόντος άεί αξύνετοι γίγονται άνθρωποι ... γινομένων γάρ πάντων κατά τόν λόγον τόνδε άπέιροισιν έοίκασι, πειρώμενοι καί έπέων καί έργων τοιούτων, όκοίων έγώ διηγοϋμαι, ... τούς δέ άλλους άνθρωπους λανθάνειν όκόσα έγερθέντες ποιοϋσιν, όκωσπερ όκόσα εϋδοντες έπιλανθάνονται», Απ. 2: «διό δεϊ έπεςθαι τϋι ξυνϋι τουτέστι τϋι κοινϋι' ξυνός γάρ ό κοινός»²⁵). Ο μεγάλος Εφέσιος φιλόσοφος, κατ' αυτόν, δεν αποζητούσε την αλήθεια ως συμφωνία του νου με τα πράγματα, δηλ. δευτερογενώς, αλλά ως αποκάλυψη του ιδίου του όντος, δηλ. πρωτογενώς (αλήθεια = το μη λανθάνειν, έξοδος από τη λήθη).

²³ Αυτόθι, σελ. 201.

²⁴ Βλ. Κ. Δ. Γεωργούλης, όπ. παραπ., σσ. 395-396.

²⁵ Βλ. Ηράκλειτος όπ. παραπ., σσ. 61 και 110-111, όπου και σχετικά σχόλια από τον Αθανάσιο Κυριαζόπουλο.

Μαρξιστές στοχαστές, προσπαθώντας να οικειοποιηθούν αποκλειστικά αυτοί την Ηρακλείτεια φιλοσοφία, περιχαρικώντας την στο μαρξιστικό υλιστικό φιλοσοφικό ρεύμα, παραγνωρίζουν το στοιχείο της κυκλικής περιοδικής κίνησης των όντων, το ευρύτατο διαλεκτικό κοίταγμα, στο οποίο αναφερθήκαμε παραπάνω, όπως και την προσέγγιση του Χαϊντέγγερ περί της Ηρακλείτειας σύλληψης του Λόγου και της αλήθειας. Μια τέτοια προσπάθεια όμως καταδεικνύει ένα είδος ερμηνευτικής μονομέρειας. Από την άλλη όμως θεωρούν τον φιλόσοφο ως *υλοζωϊστή*, κάτι που τον διαφοροποιεί από ένα συμβατικό υλιστή, ακόμη κι αν είναι διαλεκτικός.

Ωστόσο προξενεί εντύπωση πως τόσο αντίθετοι φιλοσοφικοί κύκλοι (μαρξιστικοί, χαϊντεγγεριανοί, ακόμη και ο Φρ. Νίτσε) βρίσκουν τόσο μεγάλο ενδιαφέρον στην Ηρακλείτεια φιλοσοφία, ανεξάρτητα αν ο καθένας από αυτούς επιμένει στις δικές του προσεγγίσεις, αγνοώντας τους άλλους. Αυτό το γεγονός, όπως είπαμε αρχικά, αποτελεί μία παραπάνω απόδειξη της εξαιρετικής σημαντικότητας αυτής της φιλοσοφίας, που επηρέασε τόσο διαφορετικούς φιλοσοφικούς κύκλους μέσα στο διάβα των αιώνων και αποτέλεσε γι' αυτούς εξαιρετικό αντικείμενο έρευνας.

Ακόμη θα ήταν παράλειψη να μην παρατηρήσουμε κάτι που πρέπει να προβληματίσει τους μαρξιστικούς κύκλους (θα έπρεπε να το πει αυτό κανείς ακόμη κι αν ανήκει σε αυτούς τους κύκλους) σχετικά με την προσπάθειά τους να οικειοποιηθούν αποκλειστικά τον μεγάλο Εφέσιο φιλόσοφο. Πρόκειται για το γεγονός ότι δεν υπήρξε φίλος της δημοκρατίας, αλλ' αντίθετα πίστευε στη δύναμη των *αρίστων*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εκτιμούσε τον πλούτο (Απ. 49: «εἷς ἐμοί μύριοι, ἐάν ἄριστος ἦι», Απ. 125^α: «τυφλόν δέ τόν Πλούτον ποιεῖ ὡς οὐκ ἄρετῆς, κακίας δέ παραιτίου»). Φαίνεται ότι την κρίσιν των πολλών, όπως και ο Σωκράτης, την αμφισβητεῖ πιστεύοντας ότι: οι φιλόσοφοι πρέπει να βρίσκονται υπεράνω αυτών και να έχουν κριτική στάση απέναντί τους (Απ. 35: «χρή γάρ εὖ μάλα πολλῶν ἴστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι»).

Παράλληλα όμως υπήρξε εχθρός της τυραννίας και θεωρούσε ότι *ο νόμος αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο* της ευταξίας σε μια πόλη, για την θέσπιση και την διατήρηση του οποίου ο δήμος πρέπει να αγωνίζεται, ως εάν είναι «τά τείχη της πόλης» (άπ. 44: «μάχεσθαι χρή τόν δῆμον ὑπέρ τοῦ νόμου, ὅκωσπερ τείχεος»). Με άλλα λόγια η εγγύηση του νόμου αποτελεί την εσωτερική θεσμική άμυνα του δήμου απέναντι σε επίδοξους τυράννους ή σε οχλοκρατικές εκδηλώσεις. Η πολιτική σκέψη του Ηράκλειτου μπορεί να μην ήταν φιλολαϊκή, αλλά πίστευε στην επιβολή του νόμου, ώστε κανείς να μην κινδυνεύει από αδικίες ή απώλεια της ελευθερίας του, όποιο πολίτευμα κι αν επικρατούσε (σ' αυτό το σημείο συμφωνεί με τον Αριστοτέλη). Πίσω μάλιστα από τον ανθρώπινο νόμο βρίσκεται ο ίδιος ο θεϊός νόμος, που ουσιαστικά τον ισχυροποιεί σε ένα ανώτερο επίπεδο (Απ. 114: «ζυν νόφ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρή τῷ ζυνῶ πάντων, ὅκωσπερ νόμφ πόλις, καί πολύ ἰσχυροτέρως, τρέφονται γάρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπό ἐνός τοῦ θεοῦ· κρατεῖ γάρ τοσοῦτον ὀκόσον ἐθέλει καί ἐξαρκεῖ πᾶσι καί περιγίνεται»).

Φυσικά τέτοιες πολιτικές αντιλήψεις δεν βρίσκονται σε συμφωνία με επαναστατικές πολιτικές θέσεις, που δίνουν προτεραιότητα στη βούληση και στη δράση ταξικών δυνάμεων (συγκεκριμένα ανερχομένων λαϊκών), που αντιλαμβάνονται τους πολιτικούς και νομικούς θεσμούς ως έκφραση ταξικών δυναμικών συσχετισμών. Πρόκειται για αντιλήψεις που συνηγορούν περισσότερο στον *μετριοπαθή χειρισμό των δημοσίων πραγμάτων*, πάνω στη βάση συναινετικών διαδικασιών που γίνονται σεβαστές από όλους και επιτυγχάνονται τελικά από τον ορθολογικό τρόπο σκέψης των πολιτών.

II.

Αν θα θέλαμε να προβούμε σε πιο εξειδικευμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη διαλεκτική του Ηρακλείτου θα λέγαμε συμπυκνωμένα τα εξής:

1) Όλος ο κόσμος, συμπεριλαμβανομένης της ανθρώπινης πραγματικότητας, βρίσκεται σε *αέναη κίνηση και αλλαγή*. Η εικόνα του διαρκώς ρέοντος ποταμού μεταφορικά εκφράζει αυτή τη θέση.²⁶ Γι' αυτό και ο Εφέσιος φιλόσοφος και οι οπαδοί του αποκλήθηκαν από τον Πλάτωνα, κάπως σκωπτικά «ρέοντες»²⁷ [(Απ. 12: «ποταμοῖσι τοῖσιν αυτοῖσιν ἐμβαίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ...», Απ. 91: «ποταμῶι γάρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δίς τῶι αὐτῶι οὐδέ θνητῆς οὐσίας δίς ἄψασθαι κατὰ ἕξιν, ἀλλ' ὄξύτητι καὶ τάχει μεταβολῆς σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει (μᾶλλον δέ οὐδέ πάλιν οὐδ' ὕστερον, ἀλλ' ἅμα συνίσταται καὶ ἀπολείπει) καὶ πρόσεισι καὶ ἄπεισι», από τον Κρατύλο του Πλάτωνα, 402α: «λέγει πού Ἡράκλειτος ὅτι πάντα χωρεῖ καὶ οὐδέν μένει, καὶ ποταμοῦ ῥοῇ ἀπεικάζων τὰ ὄντα λέγει ὡς δίς εἰς τόν αὐτόν ποταμόν οὐκ ἂν ἐμβαίης)].

Ωστόσο αν κατανοήσουμε προσεκτικά τα παραπάνω αποσπάσματα θα αντιληφθούμε ότι η συνεχής ροή δεν αίρει τελικά *την ενότητα του κόσμου*, τα επί μέρους στοιχεία του οποίου βρίσκονται σε ισορροπία μεταξύ τους. Η συνεχής ροή, λοιπόν, συνυπάρχει και με κάποιο είδος *κανονικότητας* της δυναμικής της, που εξασφαλίζει την ενότητα αυτού που βρίσκεται σε συνεχή κίνηση. Η αίσθηση της ενότητας του κόσμου και η ισορροπία των συστατικών του, ανεξάρτητα από τη συνεχή ροή του περιεχομένου του, δεν χάνεται ποτέ.²⁸ Επίσης η συνεχής κίνηση με τις αντιθέσεις της δεν εμπεριέχει αναγκαστικά ποιοτικά άλματα σε νέες ανώτερες καταστάσεις. Απλώς υπάρχει με τα χαρακτηριστικά της και τις διαφοροποιήσεις της (αποκλίσεις και συγκλίσεις).

2) Καλείται κανείς να κατανοήσει την *ενότητα των πραγμάτων σε συνδυασμό με την πολλαπλότητά τους* (Απ. 50: «ὁμολογεῖν σοφόν ἐστίν ἔν πάντα εἶναι», Απ. 10: «ἐκ πάντων ἔν καὶ ἐξ ἑνός πάντα»). Αυτή η ενότητα εκφράζεται με τον *Λόγο*, που αποτελεί ενοποιητική αρχή ή και ένα μέτρο ισορροπημένης διάταξης των πραγμάτων ή και ένα βασικό δομικό

²⁶ Βλ. G. S. Kirk, *ὄπ. παραπ.*, σσ. 202-203.

²⁷ Βλ. Θανάσης Παπαδόπουλος, *ὄπ. παραπ.*, σελ. 237.

²⁸ Βλ. G. S. Kirk, *ὄπ. παραπ.*, σσ. 195-197, 204-205.

σχέδιο ή ακόμη και ένα πρωταρχικό κοσμικό συστατικό.²⁹ Ο Λόγος ενώνει, αλλά οι εκφάνσεις του δεν είναι μονοσήμαντες.

3) Υπάρχουν διάφορες αντιθετικές εκφάνσεις της βαθύτερης ενότητας των πραγμάτων³⁰ (βέβαια σ' αυτό το σημείο πρέπει να υπογραμμίσουμε τη διαφορά αντίθεσης και αντίφασης, υπό την αυστηρή λογική έννοια των όρων, πράγμα που ορισμένοι μελετητές του Ηράκλειτου το παραβλέπουν). Ειδικότερα, ως προς αυτό, θα λέγαμε:

α) ότι η ίδια ιδιότητα ενός πράγματος παράγει αντίθετα αποτελέσματα σε διαφορετικές κατηγορίες όντων.

β) Οι διαφορετικές πλευρές του ίδιου πράγματος δικαιολογούν διαφορετικές περιγραφές που φαινομενικά δίνουν παραπλανητική εντύπωση ότι πρόκειται για άλλο πράγμα, ενώ στην ουσία το τελευταίο παραμένει το ίδιο (Απ. 60: «όδος ἄνω κάτω μία καὶ ὡτή»).

γ) Ορισμένες ιδιότητες ή πράγματα εκτιμώνται ως θετικά, μόνον αν δοκιμάσουμε το αντίθετό τους (το θεωρούμενο, δηλ., ως αρνητικό στοιχείο συμβάλλει στο να υπάρχει η αίσθηση του θετικού).

δ) αντίθετα φαινόμενα μπορεί ν' αποτελούν φάσεις μιας ενιαίας διαδικασίας ή εξελισσόμενης κατάστασης και αυτή η ιδιότητά τους, σ' ένα βαθύτερο επίπεδο, να τα συνδέει μεταξύ τους ουσιαστικά.

Οι τελευταίες γ') και δ') θέσεις μπορούν να θυμίσουν το πνεύμα του μεταστρουκτουραλισμού, ή ακόμη, υπό προϋποθέσεις, και της θεωρίας της αποδόμησης.³¹

4) Κάθε ζεύγος αντιθέτων αποτελεί έναν κύκλο ενότητας, αλλά και ένα είδος πολλαπλότητας. Ακόμη όμως και τα διαφορετικά ζεύγη σε κάποιο επίπεδο συνδέονται μεταξύ τους. Ο ανώτερος συνδετικός κρίκος είναι ο ίδιος ο Λόγος που ονομάζεται και Θεός (Απ. 10: «ἐκ πάντων ἔν καὶ ἔξ ἑνός πάντα», απ. 67: «ὁ Θεός ἡμέρη εὐφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός, τάναντία ἅπαντα»).

5) Η ενότητα των πάντων κρύβεται κάτω από την επιφανειακή όψη των πραγμάτων (Απ. 54: «ἄρμονιή ἀφανής φανερῆς κρείττων», Απ. 123: «φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ»).

6) Η ενότητα και η αρμονία των πάντων εξαρτάται από μια ισόρροπη αντίδραση μεταξύ των αντιθέτων. Συνεπώς τα αντίθετα, παρ' όλο τον ανταγωνισμό τους, ξαναβρίσκουν πάντα κάποιο σημείο ισορροπίας τους, ως εάν και τα δύο σκέλη του ζεύγους της αντίθεσης στη διαπλοκή τους διέπονται από κάποια λειτουργικότητα (Απ. 51: «οὐ ξυνιαῖσιν ὄκως διαφερόμενον ἐωυτῶι ὁμολογεί παλίνδρομος ἄρμονιή ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρης»³²).

Το σύστημα, λοιπόν, των αντιρρόπων κινήσεων διατηρεί τη συμπαντική αρμονία, αν και αυτό δεν γίνεται κατανοητό από τους πολλούς. Αυτή η θέση, μάλιστα, είναι πολύ κοντά στην

²⁹ Αυτόθι, σελ. 196.

³⁰ Αυτόθι, σελ. 196-197.

³¹ Βλ. Τέρι Ήγκλετον, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1989, σσ. 193-218.

³² Βλ. G. S. Kirk, *όπ. παραπ.*, σσ. 200.

αρχή της αρνητικής ανάστροφης σύνδεσης (negative feedback) της σύγχρονης Κυβερνητικής επιστήμης.³³

7) Η καθολική ισορροπία του κόσμου διατηρείται μόνον, καθώς η αλλαγή των πραγμάτων προς μία κατεύθυνση προκαλεί στη συνέχεια αλλαγή προς την άλλη (αντίθετη). Η παρούσα θέση είναι συναφής προς την προηγούμενη και συνδέεται και αυτή με τη διαδικασία της αρνητικής ανάστροφης σύνδεσης. Με άλλα λόγια ο αέναος ανταγωνισμός των αντιθέτων πραγματοποιείται μέσα σ' ένα πλαίσιο συμπαντικής ισορροπίας και δεν οδηγεί σε ασύμμετρες καταστάσεις.

Και στο σημείο αυτό επισημαίνουμε, αν θέλουμε να επανέλθουμε εκ νέου στη σύγκριση με τη μαρξιστική διαλεκτική θεώρηση, ότι το νόημα αυτής της τελευταίας διαλεκτικής μάλλον δεν περιλαμβάνει σύστημα αντιρροπήσεων, ως σύστημα που εξασφαλίζει τελική συμπαντική αρμονία και ισορροπία. Κι αυτό διότι επιμένει ότι το αέναο γίνεσθαι περιλαμβάνει αντιφάσεις, που προκαλούν ανατροπή παλαιών καταστάσεων και οδηγούν στη συνέχεια στη δημιουργία νέων ανώτερης μορφής και περιεχομένου. Συνεπώς μπορεί να παρατηρηθεί ότι σ' αυτό το σημείο διαπιστώνεται πράγματι απόκλιση των δύο θεωρήσεων.

Το περίφημο, λοιπόν, υπ' αριθμ. 53 απόσπασμα «πόλεμος πάντων μεν πατήρ ἐστί, πάντων δε ὁ βασιλεύς» και το συναφές υπ' αριθμ. 80 «εἰδέναι δέ χρή τόν πόλεμον ἔοντα ξυνόν, καί δίκην ἔριν, καί γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καί χρεών» απαιτούν προσεκτική ερμηνεία, σύμφωνα με την οποία το ανταγωνιστικό στοιχείο, που προκαλεί τις πιο ριζικές αλλαγές, δεν αίρει την ἔσχατη συμπαντική αρμονία. Η δυναμική της σύγκρουσης δεν εξελίσσεται με τρόπο που να ξεφεύγει από κάθε μέτρο και πλαίσιο ισορροπίας. Αυτήν την αίσθηση του μέτρου, θα τη διαπιστώσουμε πιο καθαρά στην Ηρακλείτειο σύλληψη του πώς ο κόσμος, ως «ἀείζων πῦρ», «ἀνάβει» και «σβήνει», σύλληψη για την οποία θα μιλήσουμε αμέσως παρακάτω.

8) Η ουσία του κόσμου αποτελείται, όπως είπαμε, από «ἀείζων πῦρ», που ἀνάβει με μέτρο και σβήνει με μέτρο (Απ. 30: «πῦρ ἀείζων, ἀπτόμενον μέτρα καί ἀποσβεννύμενον μέτρα»). Μία έκφανση του «ἀείζωου πυρός» είναι η υλική αλλά δεν είναι βέβαιο ότι η συνολική του έννοια περιορίζεται μόνο σ' αυτή την εκδοχή, πράγμα το οποίο σημειώσαμε και παραπάνω. Βέβαια το υλιστικό φιλοσοφικό ρεύμα και οι εκπρόσωποί του επιμένουν ότι ο Εφέσιος φιλόσοφος, καθώς ήταν υλιστής, δεχόταν ότι η πρώτη αρχή ήταν μόνον κάτι υλικό, δηλ. η φωτιά. Ωστόσο είναι γνωστό ότι ο φιλόσοφος πολλές φορές μιλούσε αλληγορικά και με μεταφορές, οπότε το κάθε απόσπασμα πρέπει να ερμηνεύεται σε σχέση με άλλα αποσπάσματα και δεν πρέπει να υπάρχει αποκλειστική προσκόλληση στην κυριολεκτική σημασία των λέξεων και ὀρων που χρησιμοποιούσε. Δεν είναι τυχαίο ότι αποκλήθηκε «αινικτής» και «σκοτεινός». Σε άλλα αποσπάσματα μιλά για «Λόγο», για «ξυνόν» ή και

³³ Βλ. Ζακ Γκυγιωμό, *Κυβερνητική, Κριτικές Σπουδές στη Διαλεκτική*, εκδ. Ηριδανός, σσ. 73-103· Φίλιππος Νικολόπουλος, «Το Μοντέλο της Κυβερνητικής: Η Μαρξιστική Θεωρία και το Πρόβλημα των Αξιών» σε Α.Κ. Μπαρτζελιώτη (εκδ.), *Φιλοσοφία και Επιστήμες*, Αθήνα, 1988, σσ. 195-199· Norbert Wiener, *Κυβερνητική*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, σσ. 1-20.

«Θεό»! Έτσι μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι μιλά για το ίδιο πράγμα, αλλά με διαφορετικές λέξεις.

Παραπέρα το παραπάνω απόσπασμα είναι φανερό ότι παραπέμπει σε κάποια κανονικότητα και περιοδικότητα της πορείας του κόσμου, σύμφωνα με την οποία ο τελευταίος αναφλέγεται και σβήνει στο πλαίσιο μιας σταθερής ισορροπίας, όπως κάθε ζεύγος αντιρρόπων δυνάμεων που διατηρείται σταθερό, με τελική στο βάθος συνύπαρξη και ενότητα αυτών των δυνάμεων. Γι' αυτό και ορισμένοι σύγχρονοι φυσικοί θεωρούν ότι ο φιλόσοφος πίστευε στην περιοδική εκπύρωση του κοσμου,³⁴ χωρίς να δέχεται κάποια αρχή ή κάποιο τέλος του (η ίδια ιδέα υπάρχει αργότερα και στους Στωϊκούς).

Ο G.S. Kirk εκφράζει την άποψη ότι τη φωτιά τη θεωρούσε «αρχέτυπη μορφή» της ύλης και όχι ακριβώς «πρωταρχική ουσία»,³⁵ όπως ο Θαλής το υγρό στοιχείο ή ο Αναξίμανης τον αέρα. Πρόκειται, λοιπόν, για διαφοροποίηση από την έννοια της «κοσμογονίας», όπως εννοείτο από τους Μιλήσιους φιλοσόφους.³⁶ Η φωτιά αποτελεί το ίδιο το υλικό στοιχείο στην πιο θεμελιακή μορφή του και αποτελεί τη βάση όλων των κοσμολογικών διαδικασιών. Ωστόσο δεν σημαίνει ότι είναι αναμμένη ταυτόχρονα σε όλο το πλάτος του κόσμου ή ότι σβήνει ταυτόχρονα. Ενώ αλλού μπορεί να είναι αναμμένη, αλλού σβήνει. Υπάρχει πάντα κάποιο μέτρο.

Μια έκφανση της φωτιάς είναι η επίγεια κοσμική. Άλλη έκφασή της αποτελεί η αιθέρια-θεϊκή, που μπορεί να θεωρηθεί ανώτερη μορφή της και στην οποία μπορεί να αποδοθεί καθοδηγητικός χαρακτήρας (Απ. 64: «Τά δέ πάντα οιακίζεи κεραυνός»). Άλλες εκφάνσεις της, όπως είπαμε και παραπάνω, μπορεί να μην έχουν ακριβώς υλική υπόσταση ή να μην είναι ορατές (το «αείζων πῦρ» ταυτιζόμενο με τον Λόγο).

Παραπέρα η επίγεια φωτιά είναι δεκτική αέναων μετατροπών («πυρός τροπαί»). Αρχικά γίνεται θάλασσα, το μισό απ' αυτήν γίνεται γη και το άλλο μισό «πρηστήρ» (δηλ. φωτιά). Τέλος η γη διαχέεται στη θάλασσα, με τρόπο όμως τέτοιο που η τελευταία να διατηρεί την ίδια αναλογία όπως πριν από την μετατροπή της σε γη. (Απ. 31: «πυρός τροπαί: πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δέ τό μὲν ἥμισυ γῆ τό δέ ἥμισυ πρηστήρ... (γῆ) θάλασσα, διαχέεται, καί μετρέεται εἰς τόν αὐτόν λόγον ὀκοῖος πρόσθεν ἦν ἢ γενέσθαι γῆ»).³⁷

Αυτό που προξενεί εντύπωση είναι ότι και η «αρχέτυπη μορφή της ύλης» βρίσκεται διαρκώς σ' ένα ατέρμονα κύκλο μετατροπών (θα μπορούσαμε να πούμε ακόμη και «μεταστοιχειώσεων» με αναλογία και μέτρο. Και πρόκειται ακριβώς για πολύ τολμηρή σύλληψη «μεταστοιχειώσεων», αφού η φωτιά γίνεται υγρό στοιχείο και το υγρό στοιχείο γη ἢ πάλι φωτιά! Η γη στη συνέχεια πάλι υγρό στοιχείο (θάλασσα). Δεν έχει σημασία αν αυτές οι μετατροπές με τα σύγχρονα δεδομένα της φυσικής επιστήμης φαίνονται απλοϊκές, σημασία έχει η ίδια η βαθιά και τολμηρή σύλληψη των διαλεκτικών μεταβολών, που

³⁴ Βλ. Πολ. Τ. Στάνχαρτ και Νιλ Τούροκ, *Αέναο Σύμπαν*, Αθήνα, εκδ. Αυγό, 2008, σελ. 187.

³⁵ Βλ. G. S. Kirk, *όπ. παραπ.*, σσ. 205-206.

³⁶ Αυτόθι, σελ. 205.

³⁷ Βλ. *Ηράκλειτος*, *όπ. παραπ.*, σσ. 70-71 και 152-153· G. S. Kirk, *όπ. παραπ.*, σελ. 205.

κυριολεκτικά περνούν από καταστάσεις ύλης, που φαίνονται αντίθετες ή εν πάση περιπτώσει εξαιρετικά διαφορετικές (γι' αυτό και μιλήσαμε ακόμη και για «μεταστοιχειώσεις»).

9) Οι ψυχές έχουν σχέση με το «ἀείζων πῦρ» και ενδέχεται μετά θάνατον να ταυτίζονται ολοκληρωτικά με αυτό. Αυτό προκύπτει από τη συνδυαστική ερμηνεία ορισμένων αποσπασμάτων (Απ. 36: «ψυχῆσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δέ θάνατος γῆν γενέσθαι· ἐκ γῆς δέ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δέ ψυχή», απ. 118: «αὕη ψυχή σοφωτάτη καὶ ἀρίστη», απ. 45: «ψυχῆς πείρατα ἰὼν οὐκ ἄν ἐξεύροιο, πᾶσα ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθύν λόγον ἔχει», απ. 26: «ἄνθρωπος ἐν εὐφρόνῃ φάος ἄπτεται ἑαυτῷ ἀποσβεσθεὶς ὄψεις, ζῶν δέ ἄπτεται τεθνεώτος εὐδων, ἐγρηγορώς ἄπτεται εὐδοντος», απ. 25: «μόροι γάρ μέζονες μέζονας μοίρας λαγχάνουσιν», απ. 63: «(ἔνθα δ' ἔοντι) ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγερτί ζώντων καὶ νεκρῶν).

Καταρχὴν θα λέγαμε ὅτι ἡ ψυχή περιέχει καὶ «πύρινο» καὶ «υγρό» στοιχείο. Μεταξύ αὐτῶν τῶν στοιχείων συμβαίνουν μεταβολές, στις οποίες διαπιστώνεται καὶ πάλι ὁ ατέρμων κύκλος μετατροπῶν, που κατὰ κάποιον τρόπο συμμετέχουν καὶ συμβάλλουν στις ευρύτερες κοσμολογικές μετατροπές (μεταβολή σε υγρό στοιχείο με τὸ θάνατο, ἀπὸ τὴ γῆ πάλι υγρὸ στοιχείο καὶ ἀπὸ υγρὸ στοιχείο ἐκ νέου μεταβολή σε ψυχή). Ἐτσι ἡ ατομικὴ ψυχή με τὸν ἕνα ἢ ἄλλο τρόπο συμμετέχει στη γενικὴ δυναμικὴ ὅλου τοῦ κόσμου καὶ τῆς φωτιάς, που ἀποτελεῖ τὸ ἀρχικὸ θεμελιακὸ τοῦ στοιχείο. Ὅσο, ὅμως, εἶναι πιο ζηρὴ τόσο περισσότερο πλησιάζει τὴν ἀρίστη κατὰστασή της. Ὅσο περισσότερο υγραίνεται, τόσο περισσότερο πλησιάζει τὸν θάνατό της. Ἀν μετατραπεί πλήρως σε «ὔδωρ», τότε πεθαίνει. Οἱ ζηρές ψυχές, ὅμως, προτοῦ ενωθῶν με τὴν παγκόσμια φωτιά ἐνδέχεται νὰ υφίστανται ὡς ἀσώματες οντότητες («αγαθοὶ δαίμονες», ὅπως θα ἔλεγε ὁ Ησίοδος), που ἀγρυπνοῦν («ἐγερτί») φυλάττοντες ζῶντες καὶ νεκρούς.³⁸

Για τὴ σύνδεση τῆς ψυχῆς με τὴν παγκόσμια φωτιά σοβαρὸ ἐπιχείρημα ἀντλείται ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα, που μιλά καθαρά για τὸ ἀπεριόριστο βάθος τῆς. Ἡ ψυχή δὲν ἔχει ὅρια που μποροῦν νὰ προσεγγιστοῦν, ἀκριβῶς γιατί ἐπικοινωνεῖ με μιὰ παγκόσμια οὐσία που εἶναι ἀχανής.³⁹ Καὶ αὐτὴ ἡ οὐσία εἶναι τὸ ἴδιο τὸ «ἀείζων πῦρ» (ἀντιστοιχία με τὴν Ἰνδουϊστικὴ καὶ βουδδιστικὴ πίστη ὅτι τὸ «ἄτμα» τείνει νὰ ενωθεῖ με τὸ «βράχμα», ἀλλὰ καὶ τὴ φροῦδικὴ ἔννοια τοῦ *id* που βρίσκεται στο βάθος τοῦ ἀσυνειδήτου καὶ ξεπερνᾷ *ego* καὶ *superego* καὶ τὰ ατομικὰ τοὺς πλαίσια).

Επίσης ὁ τρόπος που συλλαμβάνεται ἡ σχέση τῆς κατὰστασης τῆς ἐγρηγορήσεως με τὴν κατὰστασιν τοῦ ὕπνου καὶ τοῦ θανάτου ἀποτελεῖ σοβαρὴ ἔνδειξη ὅτι ὁ φιλόσοφος συσχέτιζε τὶς παραπάνω κατὰστασεις με τὸν βαθμὸ πυρράκτωσης τῆς ψυχῆς. Ὁ ὕπνος ἀποτελεῖ μιὰ μέση κατὰστασιν, ἀνάμεσα σε ζῶν καὶ θάνατο, στὴν ὁποία ἀδυνατίζουν οἱ αἰσθήσεις ἐνῶ τὸ πύρινο στοιχείο τῆς ψυχῆς μειώνεται με ἀντίστοιχη αὐξηση τοῦ στοιχείου τῆς υγρασίας.

³⁸ Αυτόθι, σσ. 78-79, 180-181.

³⁹ Βλ. G. S. Kirk, ὄπ. παραπ., σσ. 209-210· Γεώργιος Κ. Ζωγραφάκης, «Ἰνδουϊσμός-Βραχμανισμός» σε *Μπαγκαβάτ Γκίτα*, (Τὸ Θεῖο Τραγούδι), ἐκδ. «Δωδώνη», Αθήναι, σσ. 27-29.

10) Το σημαντικό επίτευγμα για ένα σοφό είναι να κατανοήσει πώς λειτουργεί ο κόσμος σε όλα του τα τμήματα και σε όλες του τις εκφάνσεις και όχι (προσθέτουμε εμείς) να προσπαθήσει να τον αλλάξει (όπως ήθελε ο Μαρξ⁴⁰ εστιάζοντας στην ανθρώπινη κοινωνία) ή να συλλάβει την κορύφωση μιας προοδευτικής ανελικτικής πορείας του, ανυσματικού χαρακτήρα, (όπως ήθελε ο Χέγκελ καθώς περιέγραφε την πορεία της κατά στάδια αυτοσυνειδησίας του πνεύματος, απ. 41: «έν τό σοφόν, επίστασθαι γνώμην ότέη κυβερνᾶται πάντα διά πάντων»). Η κατανόηση της συνολικής λειτουργίας του κοσμικού γίνεσθαι (όπου ο ανθρώπινος κόσμος δεν αντιμετωπίζεται ξεχωρά από όλο το σύμπαν) με μια ολιστική θεώρηση, στην οποία τα πάντα πρέπει να μελετώνται με κάθε τρόπο στη μεταξύ τους αλληλοσυσχέτιση, αποτελεί κομβικό σημείο και απώτατο σκοπό της πνευματικής δραστηριότητας του σοφού. Αποφεύγονται «αισιόδοξες» ή «απαισιόδοξες» (με ανθρώπινα κριτήρια) θεωρητικές κατασκευές, αλλά, όπως λέγει ο Χάιντεγκερ, επιδιώκεται η σύλληψη του *Είναι στις πρωτογενείς του πηγές*, πέραν καλού και κακού, «ανοδικής» ή «καθοδικής» πορείας, διακρίσεις που γίνονται σε τελευταία ανάλυση με ανθρώπινα συμβατικά μέτρα και σταθμά.

Επιδιώκεται η κατανόηση του *συνυπάρχειν* (εννοούμε συνύπαρξη όλων των αντιθέτων, που σε κάποιο επίπεδο όμως ευρίσκονται ενοποιημένα), ακριβώς όπως υφίσταται, χωρίς άλλες ανθρώπινες ποιοτικές διακρίσεις (το νόημα των αποσπασμάτων «όδός ἄνω κάτω μία καί ὠυτή» και «ό θεός ήμέρη εὐφρόνη, χειμών θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός» είναι χαρακτηριστικό). Αυτή η κατανόηση σε απώτατο βαθμό και στην τέλεια μορφή της μπορεί να επιτευχθεί μόνον από τον Θεό, που έχει την πληρέστερη δυνατή εποπτική αντίληψη του κόσμου. Αυτή όμως η έννοιά του δεν ταυτίζεται με καμία έννοια συμβατικού θρησκευτικού Θεού. Μια τέτοια έννοια του Θεού, ως πάνσοφου όντος (ακόμη και σ' αυτήν την έκφραση υπάρχει κάτι το ανθρωπομορφικό, που ενδεχομένως ο Εφέσιος φιλόσοφος μόνον μεταφορικά μπορούσε να δεχθεί) μπορεί να θεωρηθεί ταυτόσημη με την έννοια του Λόγου ή του «αείζωου πυρός» ή ακόμη όλες οι παραπάνω έννοιες αποτελούν διαφορετικές εκφάνσεις ή συλλήψεις του ίδιου του «όντος όντος» ή του *Είναι*.

Και σ' αυτό το σημείο υπάρχει μια σημαντική διαφορά, όπως είπαμε και παραπάνω, με τη διαλεκτική των νεότερων χρόνων. Στην τελευταία ενδεχομένως όχι μόνον υπό την επίδραση του χριστιανικού μεσσιανικού πνεύματος, αλλά και υπό την επίδραση του προοδευτικού αισιόδοξου πνεύματος του Διαφωτισμού, πραγματοποιείται η θεωρητική σύλληψη μιας ποιοτικής εξελικτικής διαφοροποίησης του κόσμου (ιδιαίτερα του ανθρώπινου κόσμου) «προς τα άνω» ή διαμορφώνεται η πεποίθηση ότι μπορεί πράγματι να υπάρξει μια τέτοια διαφοροποίηση (στον ανθρώπινο κόσμο) με τη συμβολή της κατάλληλης δράσης, που στηρίζεται στην κατανόηση της διαλεκτικής πάλης των αντιθέτων.

⁴⁰ Βλ. Καρλ Μαρξ, «Θέσεις για τον Φοϋερμπαχ» σε Καρλ Μαρξ, Φρ. Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Τόμος πρώτος, εκδ. Gutenberg, σελ. 48.

Αυτή η σύλληψη της ανοδικής ποιοτικής διαφοροποίησης (κατά στάδια, εξελικτικά ή και επαναστατικά⁴¹) εμπεριέχει ένα στοιχείο, όπως είπαμε «αισιόδοξου σεναρίου» για την πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων, που εκτυλίσσεται καταρχήν ανεξάρτητα από την ανθρώπινη θέληση. Η τελευταία έχει απλώς δυνατότητα να συμβάλει στο προχώρημα αυτής της διαδικασίας. Αυτό «το αισιόδοξο σενάριο» πιθανώς να συνδέεται και με την ισχυροποίηση στα νεότερα χρόνια των θετικών επιστημών και ενός ανερχόμενου επιστημονισμού (ας θυμηθούμε π.χ. το βιβλίο του Κοντορσέ με τίτλο «Πίνακας των προόδων του ανθρωπίνου πνεύματος»).⁴² Ας μη ξεχνούμε ότι, από πλευράς ιστορίας των επιστημών η εξελικτική βιολογική θεωρία, δαρβίνειας προέλευσης, επηρέασε και τις πρώτες κοινωνιολογικές θεωρίες του 19^{ου} αιώνα.

--- ... ---

Σε κατακλείδα, λοιπόν, θα λέγαμε ότι η Ηρακλείτειος διαλεκτική περιέχει ένα *δυναμισμό* που στηρίζεται στην πάλη αλλά και στην *ενότητα* των αντιθέτων, σε συνδυασμό πάντα με την αίσθηση του *μέτρου*, της *ισορροπίας* και της *έσχατης αρμονίας* του κόσμου. Η ενότητα και η ισορροπία επιτυγχάνονται μέσα από τον ανταγωνισμό των αντιθέτων, που οντολογικά εμπεριέχονται (δηλ. τα αντίθετα) σε αυτές. Αλλά και αυτά, με τη σειρά τους, διαπερνούν, επηρεάζουν και αποτελούν όρο της έσχατης μυστικής συνοχής των προηγουμένων (δηλ. της ενότητας και της ισορροπίας). Τα αντίθετα συνυπάρχουν, όπως η ροή των πραγμάτων συνυπάρχει με το ενιαίο και το συνεχές (άνευ αρχής και τέλους) του κόσμου. Φαίνεται ως εάν η μεταξύ τους ένταση και η βαθύτερη ενότητα των αντιθέτων παρουσιάζουν κάποια *λειτουργικότητα*, που μπορεί σωστά να κατανοηθεί, μόνον αν το κοίταγμα του κόσμου είναι όσο γίνεται πιο ευρύ, χωρίς καμία προκατάληψη και παγίδευση στις διακρίσεις του «θετικού» ή «αρνητικού» πρόσημου.

Η *συνδυαστική εικόνα του «ρέοντος ποταμού»* με την *πάλη* και τη *συνύπαρξη μαζί αντιρρόπων δυνάμεων*, όπως και με το *αρχέτυπο του «αείζωου πυρός»*, (με τις «τροπές» του και τις ποικίλες εκφάνσεις του), ως σταθερού σημείου οντολογικής αναφοράς, θα μπορούσαμε να πούμε ότι *κορυφώνει* ουσιαστικά αλλά και μεταφορικά τη *διαλεκτική των αντιθέτων*, όπως την συνέλαβε ο μεγάλος Εφέσιος φιλόσοφος (ενδεχομένως και ο μεγαλύτερος) της προσωκρατικής περιόδου.

⁴¹ Σ' αυτή την περίπτωση η εξελικτική διαδικασία συλλαμβάνεται στην ευρύτερη έννοιά της, που περιλαμβάνει και ποιοτικά επαναστατικά άλματα.

⁴² Βλ. Gaston Bouthoul, *Ιστορία της Κοινωνιολογίας*, Αθήναι, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, 1965, σσ. 27-28.